

A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET MEGKÉSÉSÉNEK PROBLÉMÁJA A MAGYAR FEJLŐDÉSBEN

I.

1. A középkori Magyarország Európának egyik erős és fejlett állama volt. A 15. századi történetünkre vonatkozó kutatások a paraszti és a polgári árutermelés kibontakozására, a természetbeni jobbágy szolgáltatásokkal szemben a pénzjáradéknak – a feudális földjáradék legfejlettebb formájának – az előnyomulására, a jogilag egységesült jobbágyosztály viszonylag szilárd telekbirtoklására és költözködési szabadságára, egyben már jelentős mértékű vagyoni differenciálódására, a feudális társadalom rendi tagozódásának kialakulására és a rendi állam központosításának kezdeteire vetnek fényt. Mindezek a folyamatok a nyugat-európaihoz hasonló történeti struktúrát jeleznek a 15. század végén mintegy 4 milliós népességű országban: a fejlett (érett) feudalizmus struktúráját – még ha ezen belül korábbi fejlődési szakaszok „feldolgozatlan” maradványai is tovább éltek, egyes elemek pedig viszonylag gyengébbek voltak (főként az iparosodásban, városiasodásban). A magyar társadalom – amely a nyugat-európaiaknál később lépett a feudalizmus útjára, minthogy a népvándorlás későbbi hullámával került végleges települési területére – az anyagi és szellemi kultúra, a társadalmi és politikai élet számos vonatkozásában viszonylag rövidebb idő alatt járta be a feudalizmus első és második (korai és érett) szakaszát, és „tömörített fejlődéssel” kezdett felzárkózni a nyugat-európaiakhoz.

Súlyos kérdésre kell tehát itt választ találnia a magyar történettudománynak: olyan kérdésre, amellyel – persze különféle megfogalmazásokban – már nemzedékek sora birkózott. Ma így fogalmazhatjuk: milyen okokra, tényezőkre, körülményekre vezethető vissza, hogy azok a fejlődési tendenciák, amelyek az érett feudalizmus 15. századi struktúrájában már benne rejtettek, és Nyugat-Európában a következő időszakban – különböző mértékben és ütemben – érvényre is jutottak, Magyarország 16–17. századi történetében „befulladtak”: hogy nálunk még nem került sor ekkor a feudális termelési mód bomlására, a kapitalizmusba való átmenet megindulására, hanem éppen a rendiség megerősödésére, a feudalizmus harmadik, kései periódusára.

2. A magyarországi társadalomfejlődés haladó, emelkedő vonalát az eseményesorozat törte meg, amely a 15–16. század fordulója körül játszódott le: az állami központosítás mátyási kísérletének összeomlása, az oligarchikus és rendi reakció felülkerekedése 1490 után; a parasztfelkelés leverése és kemény megtorlása, a jobbágyság röghözkötése 1514-ben; a török hódítás, a Habsburg-uralom, az ország feldarabolódása 1526 és 1541 után. Korábbi történetírásunk is valahol itt, 1490 és 1541 között kereste a magyarországi fejlődés megbicsaklásának, eltérülésének forrásvidékét. Sőt történetírásunk fő képviselői, mondhatni, aszerint jellemezhetők, hogy a komplex és drámai esemény-láncolatból melyik mozzanatnak adtak elsődleges hangsúlyt. Horváth Mihály a központi hatalomnak a Mátyást követő „lengyel származású két király” alatti megrendülését, az oligarcha-uralom újbóli túltengését emelte ki. Acsády Ignác az 1514. évi parasztfelkelést sújtó megtorlást, a jobbágyság röghözkötését és a haza sorsa iránt érdektelenné tételét tekintette a végzetes fordulat kiindulópontjának. Szekfü Gyula a török hódításban látta „történelmünk minden későbbi szerencsétlenségének kútfejét”. Takáts Sándor az 1526-tal kezdődő Habsburg-uralomban, az osztrák kormánykörök „ferde és haszonleső intézkedéseiben”, Eckhart Ferenc a Habsburg-abszolútizmus gazdaságpolitikájában jelölte meg nemzeti előrehaladásunk fő akadályát az újkor századaiban.

3. Az újabb magyar történetkutatás új forráskiadványok bizonyító anyagával érzékeltette az oszmán hódítás okozta súlyos emberi és anyagi veszteséget, a török uralom fejlődést gátló hatását, — de nem találta elegendőnek történetünk további kedvezőtlen fejleményeit erre a fő tényezőre visszavezetni. Szélesebb, nemzetközi síkra emelte a kérdéskomplexum tanulmányozását, figyelembe véve, hogy a magyarországihoz hasonló fejlődési irányváltás (amely a feudális társadalmi-gazdasági formáció létét évszázadokra meghosszabbította és a kapitalizmusba való átmenetet sokáig késleltette) más közép- és kelet-európai országok történetében is fellelhető — köztük Lengyelországban, ahol leverte parasztfelkelés nélkül is sor került a parasztság röghöz kötésére, s amelynek nem kellett elszennvednie a török igát vagy ehhez fogható külső támadást, háborús pusztítást a 16. század folyamán.

Az utóbbi évtizedek történetírása részletesen foglalkozott a Habsburgok magyarországi uralmának formáival, módszereivel, hatásával is, és a bécsi udvar részéről gyakorolt politikai alárendelés, majd gazdasági megkülönböztetés terhét teljes súlyában igyekezett felmérni. De nem tekinthetett el azoktól a tényezőktől sem, melyek szerint gazdasági-társá-

dalmi fejlődésünk megrekedése már a 17. század első felében szembetűnő formákat öltött: olyan időpontban, amikor a hazai rendiség éppen megszilárdította védőbástyáit a bécsi központosítással szemben; előbb, mint a Habsburg-abszolutizmus a magyar rendeknek fölébe kerekedett volna, s jóval előbb, mintsem az osztrák udvar diszkriminatív gazdaságpolitikája, Bécs „gyarmatosító” – a gyarmatosításra egyes vonatkozásokban csakugyan emlékeztető – törekvései a 18. század második felében kibontakoztak volna.

Mindez megérlelte, alátámasztotta azt a felismerést, hogy a magyarországi fejlődés eltérülése, elkanyarodása, elmaradása – része egy szélesebb, nemzetközi méretű, összeurópai jellegű folyamatnak: a nyugat-európai és kelet-európai fejlődés szétágazásának, különbségei felfokozódásának a 15. század végétől kezdve, – olyan része persze a folyamat kelet-európai ágának, amely számos sajátosságot mutat fel hazánkban, éppen a török hódítás, a Habsburg-uralom, az ország három részre szakadásának körülményei között. Ez a felismerés pedig annak a társadalomfejlődési szakasznak a tüzetes tanulmányozására ösztönzött, amelyet a marxista történettudomány a „jobbágyrendszer (*Leibeigenschaft*) második kiadásának” nevez, és a földesurak piaci tevékenysége, robotoltató áru-termelése, a városi-polgári fejlődés gyengesége s hátráltatása és egyéb ismérvek alapján, több közép- és kelet-európai ország történetében (jelentős országokénti különbségekkel ugyan) lényegileg közösnek minősít. Ennek a közép-kelet-európai „második jobbágyságnak” (*zweite Leibeigenschaft*), amely a kapitalizmusba való átmenet tendenciáit visszavetette, Magyarország – a maga „örökös jobbágyságával” (*perpetua rusticitas*) – egyik történeti változatát képviseli.

4. Hogy történetírásunk a magyarországi fejlődés elkanyarodásának fő vonásait (legalábbis ami az agrárviszonyokat illeti) a nemzetközi összehasonlítás módszerével vázolta fel; hogy a 16–17. századot nem a feudalizmus bomlási periódusának, a kapitalizmusba való átmenet megindulásának, hanem a 18. század jórészevel együtt a kései feudalizmus – Közép-Kelet-Európára sajátos, (a klasszikus nyugat-európai fejlődésből „hiányzó”) – korszakának minősíti, természetesen korántsem jelentette a korszak gazdasági-társadalmi problematikájának lezárását. A továbblépéshez az utat egy újabb felismerés nyitotta meg, amelyhez a legutóbbi másfél-két évtizedben jutott el a történettudomány. Ha a magyarországi fejlődés elkanyarodása, elmaradása a nyugat-európai és a kelet-európai fejlődés szétágazási folyamata részének bizonyult, akkor az újabb felismerés abban állott, hogy a nyugat- és a kelet-európai fejlődés kettéágazása maga

is egy még szélesebb, még átfogóbb, a szó szoros értelmében világméretű folyamat részeként értelmezhető. Ez pedig nem más, mint a modern világgazdaság kezdeti kialakulásának folyamata a 15. század végétől fogva.

A korábbi történeti-gazdaságtörténeti munkák zömében a modern világgazdaság 16–17. századi kezdeteinek ábrázolása Nyugat-Európa és a tengerentúli gyarmatok összefüggéseire korlátozódott. A történetírás hagyományos okfejtését – amely persze különböző, felszínesebb vagy mélyebben elemző változatokban jelent meg – abban foglalhatjuk össze, hogy a kiterjedő nemzetközi forgalom központja a Földközi-tenger térségéből az Atlanti-óceánra tolódott át, a nagy földrajzi felfedezések, a tőkefelhalmozás bő forrásait megnyitó világtengeri-gyarmati vállalkozások az egyébként is kedvezőbb helyzetből (az ipari-városi fejlődés magasabb szintjéről) induló Nyugat-Európa kapitalista kibontakozását lendítették előre. Közép-Kelet-Európa viszont még kimaradt a nagy átalakulási processzusból: nem részesedett az új atlanti világpiac ösztönzéseiben, sőt – a fő kereskedelmi utak áthelyeződésével – elvesztette az Ázsia és Európa közötti interkontinentális forgalomban, az ún. Levante-kereskedelemben eddig játszott szerepét, s ezért óhatatlanul elmaradt.

Ez az okfejtés azonban, amint az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán kiderült, lényeges kiegészítésre szorul. A közép- és kelet-európai országok, délnémet kereskedőtökések vállalkozásaitól eltekintve, nem vettek részt a felfedezésekben, a kitáguló világtengeri forgalomban, a tengerentúli gyarmatosításban. A középkori Levante-kereskedelemnek Közép-Kelet-Európa országain át vezető szárazföldi útvonalai a 17. század első felére lehanyaglottak, elvesztették világkereskedelmi jelentőségüket. Ezek a negatív tények kétségtelenül további hátrányba hozták a kontinens keleti részét Nyugat-Európához képest, közrejátszottak tőkés átalakulásának megkésésében. Ám ennél többről volt szó: a nyugat-európai növekedés és a kelet-európai elmaradás mélyebb, közvetlenebb összefüggéséről. A modern világgazdaság kezdeti kialakulásának folyamata ugyanis nemcsak a gyarmatokra terjedt ki, hanem a közép-kelet-európai országokra is. Az utóbbiak nemhogy kimaradtak, hanem az addiginál jóval erőteljesebben vonódtak be a nemzetközi forgalom sodrába. Az új földrészek feltárásának, a tengerentúli piacok megjelenésének időszakában – akkor, amikor létrejöttek az atlanti parti országok *interkontinentális* kereskedelmi kapcsolatai Ázsiában és Amerikában szerzett gyarmataikkal –, ugyanakkor Nyugat-Európának a közép-kelet-európai országokhoz fűződő *intra*kontinentális (kontinensen belüli) forgalma sem lankadt el, hanem sokszorosára növekedett. Ezek a növekvő súlyú és új típusú Európán belüli piaci

kapcsolatok – amelyeknek áruösszetétele a fényűzési cikkekről mindinkább áttevődött a közszükségleti cikkekre – ugyancsak fontos tényezőjévé, alkatelemévé váltak a modern világgazdaság születőben lévő rendszerének. Hatásuk pedig olyan módon érvényesült, hogy Nyugat- és Kelet-Európa között az ipari-agrár munkamegosztást ösztönözték, mélyítették el – anélkül, hogy Kelet-Európának a bontakozó nemzetközi munkamegosztásban való agrár jellegű részvétele gazdasági szerkezetváltozást: a mezőgazdasági exportágazatokhoz kapcsolódó iparosítást vagy a mezőgazdaság kapitalizálódását indította volna el. Így a kontinens keleti része maga is több tekintetben *háttere*, bázisa, „perifériája” lett a – tengerentúli területeket *gyarmati* módon kiaknázó – nyugat-európai *központ* tőkés irányú nekilendülésének.

Előadásunk második részében ezt az összefüggést vesszük kissé közelebről szemügyre Magyarország példáján.

II.

1. Valamely országnak a nemzetközi munkamegosztásba való agrár jellegű bekapcsolódása – mezőgazdasági termények és ipari nyersanyagok termelésével és kivitelével való részvétele – többnyire korlátozza a gazdaság belső ágazati kapcsolatainak fejlődését, az iparosítás megindulását az illető országban, a munkatermelékenység „nemzeti” színvonalának emelkedését, – de nem feltétlenül és nem mindenkor válik gazdasági elmaradottság forrásává. A modern világgazdaság 19–20. századi története nem egy olyan esetet ismer, amikor egyes agrártermények vagy nyersanyagok szállítása iránti külpiaci igények, az ezek termelésére való specializálódás az adott ország gazdaságában belső továbbgyűrűzést – ún. multiplikátorhatást – váltott ki, és kedvezett a gazdasági szerkezetváltásnak, a belső iparosítás megindulásának, illetve a mezőgazdaság kapitalizálódásának. Így történt például a svéd és finn vas-, illetve faexport vagy a dán szarvasmarhaexport esetében, amelyek a külkereskedelmi igényekhez való rugalmas alkalmazkodással a vas- és fafeldolgozó ipar, illetve a hús- és tejipar felvirágzásához vezettek az említett országokban. S így történt Magyarországon is, ahol a gabonakivitel föllendülése a 19. század ötvenes-hatvanas éveit agrárkonjunktúrájának idején nemcsak a mezőgazdaság tőkés átalakulásának, hanem a kapitalista malomipar világszintű felfutásának is emelőjévé vált.

Bizonyos fokig hasonló jelenségeknek vagyunk tanúi a modern világgazdaság kezdeti szakaszán. A 16. században a közép-kelet-európai

mezőgazdasági termények és nyersanyagok előtt nemcsak szélesedő exportpiacok nyíltak Nyugat-Európában, hanem előnyös értékesítési feltételek is. A 16. századi ún. árforradalomról ugyanis – amelynek tényéről már vagy egy évszázada tudunk – az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán kiderült, hogy az árnövekedés nem egyenlő mértékben érintette a különböző áru-fajtákat: elsősorban éppen a mezőgazdasági termények (főként a gabona, valamint a szarvasmarha és a bor), mellettük a nyersanyagok ára emelkedett, s tőlük nemcsak a munkabérek, hanem az iparcikkek árai is jelentősen elmaradtak. A 16. századi árforradalom (pontosabban: agrár-árforradalom vagy árstruktúra-forradalom) ekként kedvező külkereskedelmi reálcsere-arányokat biztosított a kelet-európai agrár-exportalók számára. Sőt a magas nyugat-európai agrárárak éppen a kibővülő nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok hálózata révén átsugároztak Közép-Kelet-Európába is: hatást gyakoroltak a *belső* piac ármozgásaira is mind azokban az országokban, amelyek bevonódtak a modern világgazdaság keletkezésének folyamatába.

Az Európán belüli kelet-nyugati áruforgalom 16. századi körülményei tehát éppenséggel Kelet-Európának látszottak kedvezni, tőkefelhalmozási lehetőségeket nyitni. Fölmerülhetett az esélye a mezőgazdasági exportágazatokhoz kapcsolódó ipari ágazatok kifejlődésének, illetve a mezőgazdaság specializálódásának és tőkésedése megindulásának.

2. A konjunktúrális kiviteli lehetőségek kétségtelenül meg is élénkítették a közép-kelet-európai országok gazdaságát az újkor kezdetén. Lengyelország tengeri úton elsősorban gabonával – túlnyomórészt Gdańskon át Amsterdamba irányuló rozsszállítmányokkal – látta el Nyugat-Európa tőkésedő (németalföldi) vagy más okból gabonabehozatalra szoruló (spanyolországi, portugáliai, sőt észak-itáliai) körzeteit; szárazföldi úton főleg szarvasmarhát szállított németországi piacokra; ezekhez járult a holland és angol hajóépítéshez és -felszereléshez szükséges nyersanyagok (fa, kátrány, kender) kivitele. Magyarországról ugyancsak szarvasmarhát, valamint egy másik fontos ipari nyersanyagot: rezet vittek ki nyugat felé jelentős mennyiségben – az előbbit főként Bécsen át a délnémet, valamint az észak-itáliai városokba, az utóbbit jórészt Gdańskon keresztül Antwerpenbe; emellett bort Sziléziába és különösen Lengyelországba: a konjunktúrális gabonaszállításokon gazdagodó lengyel földesurak keresletének kielégítésére.

Az élelmiszer- és nyersanyagexport iránti külpiaci igények bizonyos fokig tovább is gyűrűztek a közép-kelet-európai országok gazdasági életében. Nemcsak az (úgy tűnt) „aranykorát” élő Lengyelország, a

Rzecz Pospolita gazdaságában, hanem – a tragikus politikai viszonyok, a török hódítás, a három részre szakadás ellenére – Magyarországon is. Serkentették az export célú szarvasmarhatenyésztés övezeteinek föllendülését a nagyobb alföldi mezővárosok – Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös, stb. – széles határain, pusztabérletein; előmozdították a szőlőmonokultúrára specializálódó körzetek (Hegyalja, bihari borvidék, stb.) kialakulását, valamint egyes „alsó és felső-magyarországi” (szlovákiai) bányakörzetek fejlődését. A monokultúras borvidékek és bányavidékek – s részben az alföldi mezővárosok, ahol a gazdálkodás fő ágazata az állattenyésztés volt (bár nem kifejezetten monokultúra-jelleggel) – hovatovább nem tudták helyi termelésből fedezni gabonaszükségletüket; szomszédos vagy távolabbi körzetekből való ellátásra is szorultak, ami élenkítette a gabona belső piacát is – azét a mezőgazdasági terményét, amelyből (fontos ezt megjegyeznünk) Magyarország akkoriban még nem exportált számottevő mennyiséget. (Hazánk csak a 18. században vált fontos gabonaexportórrá – főként a Habsburg-monarchia osztrák és cseh örökös tartományai felé, amelyek a tőkés ipari fejlődés manufaktúra-korszakába léptek.)

3. Milyen társadalmi rétegek, elemek voltak a – nyomasztó politikai viszonyok között is érvényesülő – gazdasági megélénkülés haszonélvezői?

A konjunkturális körülmények kedveztek az alföldi mezővárosok „civiseinek”, parasztpolgárainak, akik a kibővülő marhatartásban és -kereskedelemben („tőzsérkedésben”) a családi munkaerőn túl, bérmunkajellegű formákat is alkalmaztak. Arra indították a módosabb jobbágygazdákat, hogy fokozzák szántóművelésük árutermelő jellegét, elszegényedett osztályostársaik munkájának igénybevételével. Ösztönzően hatottak városi polgárok szőlőművelésére (részben lakóhelyüktől távoleső ún. extráneus-szőlőkön), tehetős bányavárosi „*Ringbürgerek*” üzleti vállalkozására.

A konjunkturális körülmények ösztönzően hatottak tehát az említett társadalmi rétegekre, elemekre – de nemcsak rájuk. A réz iránti nemzetközi kereslet növekedése, árának emelkedése már a 15. század végén felkeltette a külföldi tőke, a kor legjelentősebb tőkehatalma, a Fugger-ház érdeklődését a közép-kelet-európai ércbányák, köztük a besztercebányai réz- és ezüstbányavidék iránt. Behatolásukat elősegítette, hogy a helyi bányapolgárok még társulásokba tömörülve sem rendelkeztek akkora tőkeerővel, hogy a mélyebb szintű fejtéssel járó technikai és üzemszervezési, valamint a nagybani értékesítéssel kapcsolatos kereskedelmi és pénzügyi problémákat megoldják. Így nyitott utat a helyi bányatársulások válsága

az 1490-es években Besztercebányán is a Thurzók és Fuggerek rézbánya- és kereskedelmi vállalkozásának, amelynek tőkehaszna – a Thurzók hamarosan kiválván – külföldön realizálódott és elveszett a magyarországi tőkefelhalmozás szempontjából. A Fuggereknek az „alsó-magyarországi” réztermelésből a 16. század közepén történt kivonulása után a Besztercebánya környéki rézbányák kincstári (udvari kamarai) kezelésbe kerültek ugyan, de a „Kupferkauf”: a réz értékesítésének hasznot hajtó monopóliuma továbbra is külföldi tőkecsoportok kezén maradt.

A 16. század folyamán három-hatszorosára emelkedő mezőgazdasági terményárak sem csupán a paraszti-polgári árutermelést serkentették. A magas haszon vonzereje a közép-kelet-európai országok földesúri osztályainak egyes rétegeit-csoportjait is arra ösztönözte, hogy bekapcsolódjanak a gabona, a bor, a szarvasmarha piacra vitelébe. Lengyelországban főként a kiviteli célú gabonaforgalomban szereztek maguknak a 16. század folyamán egyre nagyobb részesedést a városi és falusi kereskedőkkel szemben; Gdańskban és más balti-tengeri kikötőkben ezután holland és más külföldi kereskedőknek adták el a gabonát, akik azt a nyugat-európai fogyasztópiacokra közvetítették. Főurak és nemesek, ahol lehetett, Magyarországon is bekapcsolódtak a kiviteli üzletbe, a marha- és borexportba; ahol erre nem nyílt mód, a hazai forgalomba – latba vetve feudális kiváltságaikat is paraszti és polgári konkurrensaik ellenében. A terménypiaci keresletnek a török háborúkkal kapcsolatos jelentős új szektora: a hadiszállítások is elsősorban számukra, kivált a magas politikai és katonai tisztségeket betöltő főúri birtokosok számára voltak elérhetőek. S ahol számottevő élelmiszerigény mutatkozott az agrártermeléssel felhagyó városi lakosság részéről, mint a bányavárosokban, az 1570-es évekre már ott is megjelentek a földesúri gabonaszállítók a paraszti árutermelőkkel szemben.

4. A magyar földesurak korábban, a 14–15. században, az iparcikkek árához képest alacsony mezőgazdasági árak mellett, nemigen éreztek indíttatást piaci tevékenységre: a parasztgazdaságokban (jobbágytelkeken, paraszti béreleteken) termelt többlet piaci értékesítését rendszerint jobbágyaiknak engedték át, akiktől viszont egyre inkább pénzben hajtották be a többletmunka értékét: a feudális földjáradékot. Most azonban az ár- és piacviszonyok konjunktúrális változására gazdasági magatartásuk változásával reagáltak: maguk tekintettek a piac felé – ékes cáfolataként annak a későbbi történetpolitikai sztereotípiának, hogy a magyar úr, nemzeti jelleméből folyóan, megveti a kereskedelmet. Hogy pedig megfelelő mennyiségű piacra bocsátható borhoz, gabonához jussanak, ismét fokozódó mér-

tékben vették igénybe jobbágyaik terményjáradékait (főképpen a gabona- és borkilenced, meg a szekularizált egyházi tized formájában), majd kiterjesztették saját kezelésű gazdaságukat: majorságukat, *alلودiumukat* is. Ezeket eleinte – a 16. század második harmadában – részben maguk is bérmunkával (fizetett munkával), részben ingyenrobottal, a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve viszont messze túlnyomóan robotmunkával műveltették – jobbágyaikat ismét röghöz kötve, illetve az 1514-i parasztfelkelés megtorlásaként jogilag kodifikált röghöz kötöttséget egyre inkább valóságos gyakorlattá téve.

A fizetett munka (bérmunka- és átmeneti formák) háttérbe szorítása, az ingyenrobot további térnyerése a földesúri gazdaságokban az 1570-es évektől vált szembeütővé – akkortájt, amikor az „agrár-árforradalom” Magyarországon is teljes lendületet vett: az eddiginél is tágabbra nyílt az olló az agrárárak és az ipari árak, illetve az árak és a munkabérek között. Ezek a körülmények pedig a földesurak szemében éppen kívánatosá teheték volna a bérmunkáltatást, amelynek a robotmunkánál termelékenyebb volta már nem kerülte el egyes nagybirtokosok – s kivált hozzáértő gazdatisztek – figyelmét. Hogy mégsem haladtak előre ezen az úton, hanem inkább visszakoztak a robot felé, főképp annak tudható be, hogy még csak „kezdő kapitalisták” voltak, de gyakorlott feudális járadékosok: nem az árak, bérek és profitok, hanem az árak és járadékok kategóriáiban gondolkodtak. A rohamos áremelkedés, a vele együttjáró nagyfokú pénzértéktelenedés a jobbágyi pénzszolgáltatásoknak – a feudális földjáradék a 15. századra Magyarországon is előrenyomult formájának – értékét tetemesen csökkentette. Hogy a földesurak a pénzáradékot érték-hanyatlásának arányában időről-időre emeljék – mintegy „mozgó pénzáradék-skálát” vezessenek be – az akkori viszonyok között természetesen nem jöhetett szóba. A jövedelemcsökkenés kézenfekvő ellenszeréül kínálkozott viszont, hogy a pénzáradékkal szemben, a feudális járadék naturális formáit: a termény- és munkaszolgáltatást aknázzák ki minél erőteljesebben, s így kárpótolják magukat a hanyatló értékű pénzszolgáltatásokért. A munkajáradék-növelés pedig – ami a 16. század utolsó, a 17. század első évtizedeiben sokhelyütt a „limitálatlan”, „parancs szerinti” robot bevezetésébe torkollott – immár a kívánt mértékben biztosította a – kevésbé termelékeny, de – ingyen munkaerőt a földesurak számára, tehát fölöslegessé tette, hogy a robotot a szántóművelésben jelentős mértékű fizetett munkával egészítsék ki: kikapcsolta azt az indítékot, amely bérmunkáltatásra, tőkebefektetésre ösztönözte volna őket. Inkább csak a

majorsági szőlők kívántak meg rendszeresen több-kevesebb „pénzes munkát”.

S amint nem, vagy alig kényszerültek munkabér kiadásra, változó tőke befektetésére, lényegileg hasonló helyzetbe kerültek állandó tőke beruházása szempontjából is. A robotoló jobbágyok a maguk igaerejével, ekéjével, munkaeszközeivel dolgoztak; az uradalmaknak saját felszerelésre, „béres ekékre”, fogatokra csak nagyon korlátozott mértékben volt szükségük. Gazdasági épületek dolgában is kevéssel érték be az uradalmak majorsági központjaikban: főként tárházakkal, vermekkel, csűrökkel, ahová a jobbágyok terményszolgáltatásait és a robottal művelt önközelésű gazdaság termését begyűjtötték.

A mezőgazdasági termények és egyéb áruk kereskedelméből származó jövedelmek, pénztőkék tehát nem, vagy alig váltak termelő tőkévé a piaci tevékenységbe kapcsolódó magyar főurak és nemesek kezén. A pénzjövedelmeket részben további földbirtokszerezésre fordították (zálogba vétel vagy vásárlás útján); részben a növekvő létszámú főúri „familia”: köznemesi „servitorok”, udvari személyzet, várbeli katonaság fenntartására fordították a háborús viszonyok között; részben arany- és ezüstpénz, s főként ékszerek, drágakövek, díszruhák formájában teaurálták — ahogy az a kezdeti kapitalizálódástól visszakozó feudális robotgazdák szokása.

Az intrakontinentális ipari-agrár munkamegosztás kibontakozásával és az ezt kísérő „agrár-árforradalommal” megnyíló tőkefelhalmozási lehetőségek, a mezőgazdaság kapitalizálódásának esélyei tehát nem váltak valóra Európának ezen a táján. Sőt: a kedvező agrárárak és külkereskedelmi cserearányok közvetlen *előnye* hosszabb távra szólnan történelmi *hátrányba* váltott át, amennyiben éppen a feudális agrárviszonyok megerősödését, újratermelését, a jobbágyrendszernek „második kiadásban” való színrelépését mozdította elő Közép-Kelet-Európa országaiban, Magyarországon.

5. S nem indult meg a belső iparosodás, a mezőgazdasági exportágazatokhoz kapcsolódó iparágak tőkés fejlődése sem. Nyugat-Európa országainak korabeli gazdaságtörténete arról tanúskodik, hogy a kapitalista manufaktúra fejlődése kettős alapon nyugodott: egyrészt a városi kézműipar céhszervezetének bomlására, másrészt — és különösen — a paraszti háziiparból kisarjadó falusi ipari kisárutermelésre, az ún. *Rural Industry*-ra támaszkodott. Jórészt az utóbbi határozta meg a tőkés manufaktúra első, sokáig jellemző, szétszórt (decentralizált) formáját. Ezért a tőkés iparosodás megindulásának fontos feltétele volt a mind a céhes ellenőrzés-

től, mind a feudális földesúri kötöttségektől mentes vidéki ipari körzetek kifejlődése, amelyek kedvező terepet nyújtottak a kereskedelmi tőkének a termelésbe való behatolására, az ipari kistermelők tőkés alávételére. „Az új manufaktúrákat – mutatott rá már Marx – tengeri kiviteli kikötőkben vagy a vidék olyan pontjain létesítették, amelyek kívül estek a régi városok és céhberendezkedésük ellenőrzési körén. Ezért Angliában a *corporate town*-ok elkeseredett küzdelmet folytattak az iparnak az új melegágyai ellen”. Angliában, mint tudjuk, rövidebb, Hollandiában jóval hosszabb időre szóló sikerrel, végső soron persze kudarca ítéve.

A közép-kelet-európai, a magyarországi viszonyok között a városi céhek többnyire gyengék voltak ahhoz, hogysem feltartóztathatták volna az iparfejlődés új irányzatát. Ám a feudális földesúri hatalom a falun annál erősebb maradt és lett a „második jobbágyság” rendszerében. A falvakra, sőt a mezővárosokra is egyre nyomasztóbb súllyal nehezdedve, gátat vetett nemcsak a mezőgazdasági árutermelésben rejlő tőkésedési esélyek kibontakozásának, hanem az ipar szabadabb vidéki övezetei létrejöttének is.

Az ipari mesterségek a – földesúri fennhatóság alatt rekedt vagy oda visszaszorított – mezővárosokban is inkább céhes formát öltenek, a falvakban pedig gyakran a nagybirtokhoz, a földesúri majorsághoz kapcsolódnak (uradalmi mesteremberek). Ipari üzemek is az uradalmi gazdálkodás részeként szerveződnek, és amennyire az egyes munkafázisokban lehetséges, jobbágyrobottal dolgoznak (földesúri vashámorok, üveghuták, papírmalmok). A mezőgazdaság piaci ágazataival összefüggő élelmiszeripari szakmák a városokban továbbra is céhkeretek között működnek (molnárok, mészárosok, stb.): a városi iparosság jelentős hányadát teszik ki a 16–17. századi Magyarországon. A malomipar a vidéken sem fejlődik szabadabb, tőkésedő irányban, hanem a feudális malomtartási jog érvényesítésével, éppen földesúri haszonvételnek, regálénak minősül, együtt a „húsiparral”: az uradalmi mészárszékekkel. A legjövődélmezőbb földesúri regálé, az ún. kocsmáltatási jog (*educillatio*) pedig a bor belső piacának jelentős szektorát: a falusi borkimérést foglalja le a földesúr számára és az uradalmak többségének egyik fő bevételi forrásává válik.

És ne feledjük: a bontakozó intrakontinentális munkamegosztásba való agrár jellegű bekapcsolódás másik oldala, ellentétele a közép-kelet-európai országok számára abban állott, hogy megnőtt az iparcikk-behozataluk – közszükségleti áruk behozatala – Nyugat-Európából, illetve a szomszédos nyugati országokból. Lengyelország és Magyarország 16. századi külkereskedelmének adatai erről is egybehangzóan tanúskod-

nak. Lengyelország egész nyugati importjában a század közepén a gyapjúszövetek 60%-kal, a tengeri úton lebonyolított behozatalban – az 1565–1585 évek átlagában – 48%-kal részesedtek; utánuk a tengeri forgalomban a só, a szárazföldi viszonylatban a vasárúk következtek. A Magyarországra áramló nyugati importon belül a textilárúk aránya hasonlóképpen kiemelkedett. Az 1542. évi harmincad-naplókba bejegyzett nyugati behozatalnak több, mint 68%-át textilárúk (főképpen gyapjúszövetek) tették ki; a második helyet ugyancsak a vasárúk foglalták el, mintegy 9%-os részesedéssel.

Nyugat-Európa s a szomszédos nyugati országok fejlődő iparvidékeit belső indítékok – a feudális agrárviszonyok fellazulása, a belső piac kiterjedése – mellett éppen a közép-kelet-európai piac elérhetősége, bővülése ösztönözte árutermelésük növelésére, a céhes kézművesség kereteinek meghaladására, az ipar szabadabb vidéki övezeteire jelentős részben támaszkodó tőkés manufaktúrák létesítésére. Közép-Kelet-Európa országainak iparosodására viszont nemcsak a belső korlátok – a feudális agrárviszonyok újraerősödése – gyakoroltak hátráltató, fékező hatást, hanem a nyugatról jövő iparcikk-import megnövekedése is. Szembetűnően mutatkozott meg ez az iparosodás korai szakaszán másutt kulcsszerepet játszó textilipari ágazatban, – ahol nemcsak a tőkés ipar feltételeinek kialakulása ütközött akadályokba, hanem a városi céhes kézműipar teljes kifutása, kifejlődése is. Erre vall az is, hogy a magyarországi városok céhes iparának belső ágazati szerkezetében nem a textilipar (a posztókészítéssel kapcsolatos szakmák), hanem a – nagyrészt külföldi importból származó közepes és olcsó minőségű gyapjúszöveteket (londis, karasia, görlicer, stb.) – feldolgozó ipar, főleg a szabómesterség töltött be messze kiemelkedő szerepet.

Nem a városi céhes ipar és a falusi háziipar tőkés alávetése, a kapitalista manufaktúrák, hanem a bontatlan és megmerevedő városi céhkeretek, és az örökös jobbágyság rendszerébe illeszkedő földesúri üzemek, „officinák” jelzik az iparfejlődés elért színvonalát a 17. századi Magyarországon.

Az intrakontinentális munkamegosztásba való agrár jellegű bekapcsolódás tehát végül is, mondhatni, „klasszikus” módon – klasszikusan negatív módon – érvényesült a kora-újkorai Közép-Kelet-Európában. Olyan módon, olyan hatással, hogy – hadd ismételjük meg az előadásunk első részében mondottakat – az európai kontinens keleti része maga is

több tekintetben tartaléka, bázisa, mögöttes területe lett a – más kontinenseket gyarmati módon kiaknázó – nyugat-európai központ tőkés irányú nekilendülésének. Fogalmazhatjuk így is: a modern világgazdaság születőben lévő rendszerének keretei között a tengerentúlon *gyarmatokat* szerzett atlanti parti országok tőkésedő-iparosodó *központi* körzeteivel szemben Közép-Kelet-Európa országai, általában tekintve, a gazdasági *háttér*, a külső agrárövezet szerepére szorultak és a kései feudalizmus szintjén rekedtek az újkor hajnalán.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Európának ebben a régiójában, így Magyarországon is, csak jókora késéssel, a 18. század utolsó évtizedeitől kezdve indulhatott meg.